

9. Ümumdünya maliyyə təşkilatlarının iqtisadi diplomatik münasibətləri

Beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq dövlətin diplomatik əlaqə orqanlarının rolunu azaltmır. Əksinə, səfirliklərin rolu İqtisadi Diplomatikanın memarı kimi daha da aktuallaşır. “Diplomatik əlaqələr haqqında” (1961) Vyana konvensiyasında göstərilir ki yerləşmə dövləti ilə hərtərəfli əlaqələrin qurulması birbaşa səfirliklərin funksiyalarına daxildir. Bu vəziyyət digər qurumların iqtisadi əlaqələrdə rolunu inkar etmir. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların yaranması xronikası müxtəlif mərhələlərdə intensivliyi ilə diqqəti çəkir. Məhz belə şəraitdə dövlətlər birgə iqtisadi strategiya əsasında münasibətlərə qatılmağa meyilli olur.

Mütəxəssislər beynəlxalq iqtisadi ticarətin formalaşma-sında bir neçə mərhələni xüsusi qeyd edirlər. Birinci mərhələ: İkinci dünya müharibəsinin sonu və 1950-ci ilə qədərki dövr. Bu mərhələnin mənzərəsini belə təsvir etmək olar. Avropada uzun müddət davam edən dağıdıcı müharibədə iflic vəziyyətə düşən dövlətlər, okeanın o tayında isə dünya təsərrüfatına sahiblik edən ABŞ dövləti. Siyasi və iqtisadi liderliklə yanaşı ABŞ bu dövrdə məhz beynəlxalq təşkilatları-maya dəstək verir və bir çox funksiyaların icrasının məhz beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yerinə yetirilməsinin məqsədyönlü olmasını bəyan edir. Bu böyük siyasətin nəticəsi olaraq ikinci dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonrakı dövrün ən yaddaqalan hadisəsi 1945-ci ildə BMT-nin yaranması oldu.

Təbii ki, bu dünya dövlətlərinin bərabərhüquqlu subyektlər kimi bəşəriyyət qarşısında duran problemlərin həll olunmasında kollektiv səyinə doğru addım idi. Hələ bir qədər əvvəl isə 1944-cü il Bretton-Vuds konfransında yeni yaradıla-caq təşkilatın himayəsi altında yeni iqtisadi və maliyyə institutlarının formalaşması məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Beynəlxalq Valyuta Fondu, Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf bankları bu istiqamətdə öz fəallıqlarını artırdılar. Məhz bu dövrdə Avropa dövlətlərinə iqtisadi yardımını nəzərdə tutan «Marşal planının» həyata keçməsinə yol açıldı. 1947-ci ildə Ticarət və Tariflər haqqında saziş imzalandı və nəhayət BMT nəzdində Ticarət və İnkişafa dair daimi konfrans fəaliyyətə başladı.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişaf dinamikası xeyli sürətləndi. 1994-cü ildə Beynəlxalq Ticarət Təşkilatına (BTT) çevrildi və indi onun fəaliyyəti planetimizin bütün qitələrini təmsil olunduğu 140 dövləti əhatə edir. Bu sırada İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) öz fəaliyyətində yeni bir mərhələyə keçdi. Dünya bazarlarının, ümumiyyətlə iqtisadiyyatın bütün qollarının qloballaşmanın təsiri altındakı dəyişkənliyi tempi dövlətlər qarşısında düşündürücü suallar qoyur. Bu suallardan birisi də məhz elə “qloballaşma” termini və onun mahiyyəti ilə bağlıdır. Bu gün alman, fransız və belçika tədqiqatçıları iqtisadi sahədə qloballaşmanın Amerika iqtisadi sisteminin parametrlərinin yayılması kimi şərh edirlər. Onların fikrincə indi daha çox “mondializasiya” termininə üz tutmaq lazımdır. Yəni, hazırkı çoxqütblü dünyada dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələrə artan ehtiyaclarının birgə

qaydalarla nizamlanması və bu zaman tərəflərin öhdəliklərinin müəyyənləşdirməsi bir zərurətdir.

Göründüyü kimi, qarşılıqlı əməkdaşlıq dövlətlərin beynəlxalq təşkilatlarda cəmləşməsinə üstünlük verməsi ilə tamamlanır. Bu proses əsasən bir neçə mərhələdə baş verir.

Birinci mərhələdə və sonrakı qısa dövrdə üç minə yaxın hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatların yarandığı qeyd olunmalıdır. Təbii ki, dünyanın aparıcı dövlətlərinin bu proseslərdə özünəməxsus maraqları da öz əksini tapır. Beynəlxalq təşkilatlar bu dövlətlərin iqtisadi diplomatiyasının kök bağlaması və şaxələnməsinə xidmət edir və bir neçə cəhətdən xarakterizə oluna bilər:

1) Təşkilatlar əsas etibarlı ilə sənayenin yüksək inkişaf etdiyi dövlətləri birləşdirir. Bu ABŞ-ın maraqlarına uyğundur. Ona görə ki, bu çərçivədə dünya iqtisadi məkanında öz nüfuzunu qoruyur.

2) Təşkilatlar bu dövrdə ticarətin liberallaşması, gömrük tarif dərəcələrinin aşağı salınması və kapitalın sərbəst dövriyyəsinin tənzimlənməsinə xidmət edir.

İkinci mərhələ. Bu mərhələ əsasən ötən əsrin 60-cı illərinə təsadüf edir və dünya təsərrüfat mexanizminin və çoxtərəfli münasibətlərin nizamlanmasında təkamül prosesinin baş tutması ilə xarakterizə olunur. Məhz bu mərhələdə dünyanın kapitalist, sosialist və inkişaf etməkdə olan dövlətlərə bölünməsi tendensiyası öz zirvəsinə çatır. Bu arada hətta sənaye cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlər arasında qüvvələr nisbətinin dəyişkənliyi müşahidə olunur. Belə şəraitdə beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar yeni vəzifələrin icraçısı missiyasını daşımaya başlayır. İnkişaf etmiş ölkələr (İEO) həm öz daxili iqtisadi problemlərini həll etməli və həm də bir çox hallarda öz milli iqtisadi siyasətini digər İEO-lə razılaşdırmaq məcburiyyətində qalırdılar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tipli münasibətlər sosialist dövlətləri və hətta inkişaf etməkdə olan ölkələr (İEOÖ)-dən də yan keçmədi. Çünki bu dövlətlərin də böyük əksəriyyəti BVF, BYİB, QAAT-ın üzvləri idilər.

O vaxtlar aparıcı dünya dövlətlərinin bu təşkilatlarda say nisbəti 1/4 idi. Say azlığına baxmayaraq əsas iradə böyük dövlətlər tərəfindən ortaya qoyulur və yalnız səsvermədə ciddi problemlər və hətta ziddiyyətlər törəyirdi.

Haqqında söz açdığımız mərhələdə Avropa dövlətləri özünəməxsus addımlar atmaqla diqqəti çəkirlər. Əvvəlcə 1961-ci ildə Avropa iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatının bazasında yeni Avropa iqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf (AİƏİ) təşkilatı yarandı. ABŞ, Kanada, Yeni Zelandiya, Yaponiya və Avstraliya yəni yaranmış təşkilata qatılmaq zorunda qaldılar. Beləliklə təşkilat qeyri Avropa dövlətləri də daxil olmaqla öz üzvlərinin sayını 24-ə çatdırdı.

Bunu xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, 60-cı illərdə özünəgüvənc iddiası ilə yaranan İEÖ dünya iqtisadi məkanını öz istəklərinə uyğun çərçivəyə sala bilmədilər.

Eyni dərəcədə Afrikanın və Latın Amerikasının yeni müstəqil dövlətləri BMT-nin yeni yaranmış YUNKAD, YUNİDO kimi təşkilatlarında çox fəal mövqe tutmağa başladılar.

Üçüncü mərhələ: Bu mərhələ 70-ci illərin əvvəllərindən start götürdü və daha çox siyasi fəallığı ilə yadda qalan oldu. İqtisadi inkişafa birbaşa əngəllər yaradan qarşıdurmadan tərkişilaha və əməkdaşlığa meyillənmə məhz bu mərhələdə başladı. Sürətlə inkişaf etməkdə olan iqtisadi ticarət münasibətləri ABŞ və Qərbi Avropanı üz-üzə qoydu. Şərqi-Qərb münasibətləri formaca yeniləşməyə başladı. Nəticədə nə baş verdi? ABŞ üçün arzuolunmaz, lakin reallıq olan üç güc mərkəzi (ABŞ, Avropa İqtisadi Əməkdaşlığı və Yaponiya) formalaşdı. 80-ci illərin çəşqınlıqlarını mütəxəssislər beynəl-xalq təşkilatlarda dövlətlərin say çoxluğunda görürlər. Belə mülahizələr ortaya qoyulur ki, dünyanın iqtisadi problemlərini belə çoxluqla müzakirə etmək və uzlaşdırmaq nəticəsiz addımlardır. Məhz bu əsasda hələ 1995-ci ildə "Böyük Yeddiilik" ideyası həyata vəsiqə aldı (ABŞ, Yaponiya, Kanada, Almaniya, Fransa, İtaliya, İngiltərə). Həm iqtisadi, həm də siyasi müstəvidə bu dövlətlər açıq hegemonluq nümayiş etdirməklə qloballaşmaya yaxınlaşan bəşəriyyətin obyektiv inkişafına qoşuldular. Yəqin ki, bu prosesdən kənar durmağın mümkünsüzlüyünü də bu dövlətlərdə daha tez proqnozlaşdırmışdılar. Qərbin tanınmış tədqiqatçıları F.Cekob, A.Asterton və A.Yolensteyn çox haqlı olaraq hər hansı dövlətin təkbaşına hətta öz daxili problemlərini həll etməkdə aciz olduğu fikrində israrlıdırlar. Bu fikir bir kəsdə etiraz doğurmur. Bunu nəzərə almadan həm siyasi, həm də iqtisadi diplomatiyanın ənənəvi iş metodları effektiv sayıla bilməz. Odur ki, beynəlxalq təşkilatlar çəxtərəfli münasibətlərin əsas alətidir və yalnız bu yolla bəşəri sabitliyə və inkişafa nail olmaq mümkündür.

Nəzərdən keçirdiyimiz mərhələlərdə Azərbaycan dövləti bu proseslərə beynəlxalq münasibətlərin aktoru kimi yalnız üçüncü mərhələdə qoşulmuşdur. Müstəqil dövlət olaraq Azərbaycan beynəlxalq iqtisadi təşkilatların qısa zaman kəsiyində fəal üzvünə çəvrilmişdir. İqtisadi diplomatiyası ilə Azərbaycan Respublikası postsovet məkanında xüsusilə Cənubi Qafqazda önəmli addımlar atdı. Azərbaycanın bu təşkilatlarla bağlantılarını geniş şərhlətməyə ehtiyac var. Buna kitabın sonrakı bölmələrində yer ayrılacaq. Lakin daha aktual olan bir sualı da cavablandırmaq tələb olunur. Bu beynəlxalq iqtisadi təşkilat klassifikasiyası ilə bağlı olan prinsiplərdir. Hazırda iqtisadi diplomatiyanın gerçəkləşməsinə təminat yaradan əsas təşkilatlarla Azərbaycan Respublikası öz əməkdaşlığını qurmuşdur. İqtisadiyyatla və onun bütün sferaları ilə bağlı bu və ya digər dərəcədə aktivliyi olan təşkilatlar mövcuddur.

Bu təşkilatları belə qruplaşdırmaq olar:

1. Mütəmədi görüşlər, informasiya və təcrübə mübadiləsi aparmağa şərait yaradan forumlar. Buraya FAO, YUNKAD, İƏT, BMT-nin Ticarət və İnkişaf Konfransı daxildir.

2. Dəqiq məqsədə və vasitələrə malik olan institutlar (BTT, BVF, BYİB), müxtəlif təyinətli banklar və müstəqil statusa malik olan fondlar, BMT-nin ərzaq və kənd təsərrüfatı üzrə təşkilatı.
3. Xidmətlərin təşkilatçıları, icraçı agentliklər- Beynəlxalq atom enerjisi agentliyi (MAQATE), Beynəlxalq hesablaşma bankı.
4. Məhdud ixtisaslaşmış təşkilatlar- Beynəlxalq Standartlar təşkilatı.
5. Avropa İttifaqının qruplaşdırılması çətin olan təşkilatları. Bunlar əsasən mövcud mərhələdə integrasiya yönümlü təşkilatlardır. Onların əsas məqsədləri icra, qanunvericilik, məhkəmə orqanlarının fəaliyyətini və ümumi siyasətini formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Avropa İttifaqı beynəlxalq təşkilatların malik olduğu bir çox funksiyalardan kənardır və öz üzvlərinə münasibətdə yad (xarici) təşkilat effektinə yol vermir. Halbuki digər beynəlxalq təşkilatlar üçün bu əsas göstəricidir. Təklif olunan bölgü Qi Karon de li Karryer tərəfindən işlənmişdir. Buradakı əsas meyar təşkilatın səlahiyyətləri və müdaxilə imkanları üzərində hesablanmışdır. Müəllifin bölgüsü ilk baxışdan qənaətbəxş sayıla bilər. Qeyd olunmalıdır ki, Beynəlxalq İqtisadi Təşkilatların (BİT) qruplaşdırılması zaman-zaman fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur. Məhz bu səbəbdən məsələnin daha yetərli araşdırılmasına ehtiyac var. Bu həmçinin ona görə vacibdir ki, ümumbəşəri problemlərin həllinə qoşulan təşkilatların fəaliyyət dairəsini və məramını üzə çıxarmağa xidmət edir.

ABŞ tədqiqatçısı C.Nuy beynəlxalq iqtisadi təşkilatları (bütövlükdə beynəlxalq təşkilatları) coğrafi prinsip əsasında regional və kvaziregional qruplara, fəaliyyət xarakterinə görə isə hərbi, siyasi və iqtisadi qruplarda cəmləşdirir. Digər bir tədqiqatçı (X. Miller) regional birlikləri ayrıca bir şəkildə təsvir edir və bu zaman “əməkdaşlıq ittifaqları”, “ittifaqlar”, “alyanslar” kimi terminlərdən istifadə edir. Yaşadığımız dövrdə bunlar beynəlxalq həyatda özünə yer almış terminlərdir və bu tipli təşkilatlar mövcuddur. Yəqin ki, A.L.Bennetin də beynəlxalq təşkilatların qruplaşdırılmasında yanaşma tərzini əsassız deyil. Onun fikrincə beynəlxalq təşkilatlar iki böyük qrupda cəmləşmişdir: Qlobal (universal) və regional.

Adlarını sadaladığımız müəlliflərin fikirlərində demək olar ki, bir ortaqlıq var. Srepler Haus-Albert isə göstərir ki, son iki yüzillikdə beynəlxalq təşkilatların üç kateqoriyası formalaşmış və təşəkkül tapmışdır.

1. İnzibati-texniki təsisatlar. Onların işi isə yalnız beynəlxalq əlaqə vasitələrinin fəaliyyətinə texniki təminat yaratmaqdan ibarətdir.

2. Beynəlxalq əlaqədə olan tərəflər arasında mübahisələrin hüquqi həllinə xidmət edən mexanizmlər.

3. Ümumi səciyyəli beynəlxalq təşkilatlar (qlobal, regional). Bunlar kollektiv təhlükəsizliyi, əməkdaşlığı və daha çox iqtisadi sahədə bağlantıları təmin edən təşkilatlardır.

İqtisadi diplomatiyanın gerçəkləşməsinin müasir forma və modelləri təbii ki, dövlətlərarası (hökumətlərarası) qeyri-hökumət və qarışıq tipli təşkilatların fəaliyyətində əsas yer tutur. Bu təşkilatların formalaşması əsas etibarilə üzv dövlətlərin hüquqi təbiətindən irəli gəlir. Yəni üzv dövlətlər suveren beynəlxalq hüquq subyektləri kimi hər hansı ortaq problemi həll etmək məqsədilə saziş imzalayır. Bildiyimiz kimi bu problemlər ümumi səciyyəli olduğundan belə sazişlərin imzalanması obyektiv zərurətdən irəli gəlir.

Qeyri-Hökumət Təşkilatları (QHT) üçün də bu tələblər demək olar ki, eynidir. Bircə bunu qeyd etmək zəruridir ki, QHT-lər hüquqi və fiziki şəxslərin müxtəlif şəkildə birləşdiyi təşkilatdır. Bunlar iqtisadi baxımdan sahibkarların, ixracatçıların, beynəlxalq iqtisadi assosiasiyaların, xammal istehsalçıların, kooperativlər ittifaqlarının, ticarət palatalarının və s. birgə fəaliyyətini koordinasiya edən qeyri hökumət təşkilatları kimi təsəvvür olunmalıdır.

Qeyd edək ki, indi Azərbaycanda çoxlu sayda QHT fəaliyyət göstərir. Lakin tarixi təcrübə və faktlar təsdiqləyir ki, hökumət təşkilatları say etibarilə həmişə çoxluğa malik olub. Ötən əsrdə bütövlükdə beynəlxalq təşkilatların 11-13%-i hökumətlərarası təşkilatların payına düşüb. Müasir şəraitdə də bu nisbət özünü saxlayır. Əslində hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları anlayışları bir qədər ziddiyətli səslənir. Reallıqda isə bu təşkilatların fəaliyyətində müştərəklik nəzərə çarpır. Bunu BMT-nin sənədlərində də izləmək olar. Əksər hallarda QHT-lər konsultativ (məşvəətçi) statusa malik olurlar və nəticə etibarilə bu onların hər cürə dəstək almasına yol açır. Bəzən Transmilli Şirkətlərə də QHT-lərin sırasında baxılır. Lakin BMT bunun əleyhinədir. Əsas şərt kimi Transmilli Şirkətlərin (TMS) beynəlxalq hüquq subyekti olması götürülür.

Göründüyü kimi dövlətlərin müasir iqtisadi inteqrasiyası həm beynəlxalq hüquq müstəvisində, həm də siyasi müstəvidə təvsirolənə bilər. Bu da son deyil. Elə təşkilatlar var ki, bütün dünya dövlətləri üçün açıqdır və istənilən dövlət bu təşkilata qoşula bilər. Təbii ki, BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatları bu qəbildəndir. Universal beynəlxalq iqtisadi təşkilatlardan başqa regional təşkilatlar indi daha çoxluq təşkil edir. Brüsseldəki beynəlxalq təşkilatların tədqiqi mərkəzinin hesablamalarında regional təşkilatların bütövlükdə hökumətlərarası təşkilatların 80% təşkil etdiyi göstərilir. Hər halda regional təşkilatların ortaq iqtisadi maraqlar əsasında formalaşdığı qəbul olunmalıdır. Məhz ortaq maraqlar "geniş təsərrüfat meydanı" yaratmağın yeganə göstəricisidir. Bu inteqrasiyanın sürətlən-məsinə, ticarətin liberallaşmasına, subyektlərin təsərrüfat sistemlərindəki çeşidli məqamlarının uzlaşdırılmasına yol açır.

Müasir dünyamızda beynəlxalq və regional iqtisadi əməkdaşlığın koordinasiyasını 43 təşkilat həyata keçirir. Bunlardan: 14 Amerika, 9 Qərbi Avropa, 6 Mərkəzi və Şərqi Avropa, 5 Asiya-Sakit Okean, 4 Ərəb dövlətləri, 4 Afrika təşkilatlarıdır. Bu rəqəmlər çoxluğunda bir neçə ortaq məqam diqqəti cəlb edir. Birinci məqam ondan ibarətdir ki, beynəlxalq təşkilatların iş qaydaları, proseduraları mahiyyətcə eyni çərçivədə baş tutur. Lakin, bu heç

də təşkilatların eyniləşdirilməsi kimi yozula bilməz. İkinci məqamda bütün beynəlxalq təşkilatların praktiki olaraq çoxtərəflilik prinsipi əsasında formalaşdığını görə bilərik. Bununla belə təşkilata qoşulmaq, təşkilatın üzvlüyündən çıxmaq dövlətin müstəsna hüququdur. Üçüncü məqamda isə beynəlxalq təşkilatlar öz fəaliyyətində konfrans diplomatiyasına üstünlük verirlər. Məhz bunun nəticəsi olaraq hər il ən azı 50 mindən artıq beynəlxalq konfransın keçirildiyi qeydə alınmışdır.

Beləliklə, onu qeyd edə bilərik ki, yaşadığımız planetin nəbzini tutmaq heç də asan məsələ deyil. Narahat dünyanın iqtisadi, enerji, informasiya, təhlükəsizlik və qlobal inkişafı beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətini gələcəkdə də aktuallaşdıracaq. Azərbaycan dövləti öz iqtisadi maraqları çərçivəsində beynəlxalq təşkilatların keçirdiyi konfranslarda həm üzv dövlət kimi, həm də müşahidəçi qonaq qismində iştirak edir. Bu proseslər gələcəkdə də davam edəcəkdir.

Təbii ki, bütün bu təşkilatlar iqtisadi diplomatiyanın yeni areallarını formalaşdırır və fəaliyyətin istiqamətlərinə yönəldir. İqtisadi diplomatiya heç də bütövlükdə diplomatiya anlamını ehtiva etmir. Ümumiyyətlə, belə bir qənaət formalaşır ki, dövlətlərin xarici siyasət kursu daha dinamik kateqoriyadır və əksər hallarda xarici iqtisadi kursu qabaqlayır. Dövlətlərin çoxtərəfli, yəni beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsindəki münasi-bətlərinin səviyyəsi də siyasi diplomatiyadan birbaşa asılıdır.